

УДК 78.071.1Лисенко+7.07Русов]:7.036 (477) (045)
DOI 10.32461/2226-3209.2.2024.308400

Цитування:

Сбітняя Д. В. М. Лисенко та О. Русов: подвижницька діяльність у процесі національно-культурного відродження України другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2024. № 2. С. 227–231.

Сбітняя Дар'я Володимирівна,
кандидат мистецтвознавства,
старша викладачка кафедри теорії та історії
культури Національної музичної академії
України імені П. І. Чайковського
<https://orcid.org/0000-0002-7379-6797>
svitcult@ukr.net

Sbitnaia D. (2024). M. Lysenko and O. Rusov: ascetic activity in the process of national and cultural revival of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 2, 227–231 [in Ukrainian].

**М. ЛИСЕНКО ТА О. РУСОВ: ПОДВИЖНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
У ПРОЦЕСІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

Мета статті – розкрити специфіку міжособистісної комунікації Миколи Лисенка та Олександра Русова, дослідити напрями різнобічної діяльності митців, простежити їхні взаємовпливи та визначити роль діячів в українському націокультурному процесі другої половини XIX – початку XX століття. **Методологія дослідження** базується на поєднанні взаємодоповнюючих методів: міждисциплінарного, який є інтегруючим чинником цілісного осмислення матеріалу; системного – для уточнення ключових категоріальних понять, а також історичного, культурологічного та джерелознавчого. **Наукова новизна.** Здійснено новий погляд на особу М. Лисенка крізь призму міжособистісної комунікації з О. Русовим; виявлено спільну ідеологічну платформу та особливості співпраці митців; розкрито їх різнобічну культурницьку діяльність; визначено взаємовпливи та роль у розвитку й збереженні української культури. **Висновки.** Досліджуючи міжособистісну комунікацію М. Лисенка та О. Русова розкривається різнобічна культурницька та просвітницька діяльність митців, висвітлюються яскраві сторінки української історії, визначаються головні засади процесу національно-культурного відродження України другої половини XIX – початку XX століття. М. Лисенко та О. Русов як активні громадські діячі відіграли значну роль не тільки у популяризації та розвитку, а й у збереженні української культури. Це реалізувалося в таких напрямках їх подвижницької діяльності як фольклористичному, філологічному, видавничому та театральному. Спільною ідеологічною платформою митців стала народницька концепція, яка, власне, і визначила вектори їх співпраці в націокультурному процесі.

Ключові слова: національно-культурне відродження, міжособистісна комунікація, універсальна особистість, М. Лисенко, О. Русов.

Sbitnaia Daria, Candidate of Art History, Senior Lecturer at the Department of Theory and History of Culture, Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music

M. Lysenko and O. Rusov: ascetic activity in the process of national and cultural revival of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries

The purpose of the article is to reveal the specifics of interpersonal communication between Mykola Lysenko and Oleksandr Rusov, to study the directions of the diverse activities of artists, to trace their mutual influence and to determine the role of figures in the Ukrainian national cultural process of the second half of the 19th – early 20th centuries. **The research methodology** is based on a combination of complementary methods: interdisciplinary, which is an integrating factor for a holistic understanding of the material; systemic – to clarify key categorical concepts, as well as historical, cultural, and source studies. **Scientific novelty.** A new look at the personality of M. Lysenko was carried out through the prism of interpersonal communication with O. Rusov; a common ideological platform and features of collaboration between artists have been identified; their diverse cultural activities are revealed; mutual influence and role in the development and preservation of Ukrainian culture are determined. **Conclusions.** Exploring the interpersonal communication of M. Lysenko and O. Rusov, the diverse cultural and educational activities of artists are revealed, the bright pages of Ukrainian history are illuminated, and the main foundations of the process of national-cultural revival of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries are determined. M. Lysenko and O. Rusov, as active public figures, played a significant role not only in the popularisation and development, but also in the preservation of Ukrainian

culture. This was realised in such areas of their ascetic activity as folklore, philology, publishing, and theatre. The joint ideological platform of the artists was the populist concept, which determined the vectors of their cooperation in the national cultural process.

Keywords: national-cultural revival, interpersonal communication, universal personality, M. Lysenko, O. Rusov.

Актуальність теми дослідження. Згадуючи про українське національно-культурне відродження другої половини XIX – початку XX століть можна відзначити чимало відомих імен. Це була інтелектуальна еліта, яка розуміла значущість своєї історії, культури та мови – тих важелів, без чого народ не має свого майбутнього. Серед яскравих представників окремої уваги заслуговують особистості композитора, фольклориста М. Лисенка та економіста, етнографа О. Русова.

Вже існує досить багато наукових праць, присвячених дослідженню їх життєтворчості та різнобічної діяльності, але відсутня спеціальна окрема розвідка щодо специфіки міжособистісної комунікації та співпраці митців.

Прагненням продовжити цілісне осмислення творчих біографій М. Лисенка та О. Русова крізь призму їх міжособистісної комунікації, визначити спільні принципи та напрями діяльності, встановити роль цих контактів як в особистісному формуванні так і в націокультурних процесах в цілому зумовлена актуальність даного дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Для вивчення міжособистісної комунікації М. Лисенка та О. Русова головним науковим підґрунтям стали: епістолярна та мемуарна спадщина М. Лисенка [6], С. Русової [12;13], О. Пчілки [10], М. Старицького [8]; наукові праці М. Лисенка [7] та О. Русова [11]; історичні й музично-культурологічні дослідження Д. Антоновича [1], Д. Дорошенка [2;3], А. Катренка [4], Л. Корній [5], Н. Побірченко [9], В. Садовського [14].

Мета статті – розкрити специфіку міжособистісної комунікації Миколи Лисенка та Олександра Русова, дослідити напрями різнобічної діяльності митців, простежити їхні взаємовпливи та визначити роль діячів в українському націокультурному процесі другої половини XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. В сучасній культурології, зокрема, у царині історії української культури, з'являються нові підходи до вивчення осіб та їх діяльності. Серед інтелектуальної молоді, яка доклала багато зусиль до збереження й розвитку української культури, окремої уваги заслуговує особистість Миколи Лисенка. Особливо цікавою сторінкою є не тільки музична, а й культурницька

діяльність митця, яка яскраво розкрилася в середовищі «Київська Громада». Саме ця організація відіграла значну роль у процесі національно-культурного відродження України другої половини XIX ст. – початку XX ст. Близьким другом та прихильником ідей М. Лисенка був один з її членів – фундатор статистики, етнограф, фольклорист, економіст Олександр Русов. Ще навчаючись у Київському університеті на історико-філологічному факультеті він остаточно усвідомлював свої ідейні позиції та напрями діяльності, що мали чітку національну спрямованість. Саме в осередку «Київська Громада» митець знайшов багатьох однодумців, зокрема й М. Лисенка. З великою захопленістю О. Русов писав: «Пригадуючи тепер все, що зроблено було одним-двома десятками людей за першу половину 70-х рр., я вражений тією високою продуктивністю, з якою вони працювали, виявляючи непересічні таланти» [9, 46–47]. Він активно брав участь у різноманітних заходах цієї організації, був одним із засновників і займав важливе місце у діяльності Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства. Як відзначає дружина С. Русова: «цей відділ відіграв величезну роль; він розбудував національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії» [12, 161].

Відомо, що О. Русов був засновником бібліотеки та етнографічного музею [9, с. 10–11]. Він активно влаштовував фольклорні експедиції та екскурсії, де відбувалося різнобічне дослідження життя народу. Ймовірно, це дало поштовх до захоплення статистичною наукою, що допомогала спостерігати за проявами народного життя та стала визначальною в його діяльності. [14, 8]. Науковець Н. Побірченко підкреслює цей факт: «Цифри, що характеризують життя на Україні, так само відображались в душі Олександра Олександровича, як звуки українських пісень, які він виконував і які до глибини душі зворушували людей» [9, 26–27].

Разом з цим О. Русов мав яскраві музичні та акторські здібності. Це була людина універсального спрямування. Промовистими щодо цього є думки дослідника Д. Антоновича, який підкреслює його унікальність у вмінні використати всі таланти, яким він був щедро

обдарований [1, 31]. Хоч О. Русов надав перевагу науковій галузі, але музика і театр займали важливе місце у його діяльності. В музично-театральній справі він проявив себе і як теоретик, і як актор та режисер [1, 32–33].

Яскравою була й викладацька діяльність науковця, яка розгорнулася у 1-й Київській гімназії, в Києво-Подільській гімназії та Комерційному інституті в Києві. Отже, О. Русов як універсальна творча особистість здійснив фундаментальний внесок у розвиток науки та української культури загалом.

До яскравих представників митців-універсалістів, для яких невід'ємними стають науково-творча та суспільно-громадська діяльність, належав і композитор Микола Лисенко. З особами М. Лисенка та О. Русова пов'язаний новий етап українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Їх об'єднували спільні ідейні погляди та переконання, які базувалися на народницькому ґрунті. Історик Д. Дорошенко відзначає: «Для українських народників наближення до народу, до його мови, до його поезії було разом і поворотом до своєї національності» [3, 518].

Співраця М. Лисенка та О. Русова у народницько-національному спрямуванні яскраво розкрилася у фольклористичній, філологічній, театральній та видавничій галузях.

Розуміючи важливе значення етнографії та пісенного фольклору в процесах націотворення, *фольклористична діяльність* стала провідною у їх житті. Вони не тільки знаходили й фіксували матеріал, а також брали активну участь у виданні та науковому дослідженні українського фольклору. Слід підкреслити, що ця справа була складною й навіть небезпечною для діячів. Часто до етнографів ставилися з підозрою і сприймали як шпигуні [8, 29]. Але це не ставало прешкодою і митці віддано працювали на цьому ґрунті.

Відомо про спільну подорож О. Русова та М. Лисенка (1873 рік) по Сербії та Болгарії. Софія у своїх спогадах констатує, що «Микола Віталійович з її чоловіком їздили до південних слов'ян, знайомилися з національним рухом, записували народні пісні [12, 168]. М. Лисенко під час цієї поїздки здійснив запис ряду хорватських, моравських, сербських пісень [5, 264], а також болгарського танцю «ора» та пісні «Мекедонєць, македонєць».

Яскраво розкривається подорож митців по Західній Україні. Про це згадує О. Русов: «Мені привелося бачити страшенну радість нашого

великого композитора, коли він побачив, як сі прості люди творять пісні. Було се у селі Козьові на вершинах Карпат, коли ми вдвох подорожували по Галичині. Був холерний 1873 рік» [11, 179–180]. Також з листа М. Лисенка до рідних від 14/26 липня 1873 року ми дізнаємося, що композитор разом з О. Русовим на Львівщині здійснили записи звичаїв та пісень бойків [6, 88–89].

Важливий внесок митців простежується в галузі з дослідження народної орнаментики. Відома їх співпраця в комісії, що опрацьовувала зібрані матеріали. О. Русов здійснив ґрунтовний аналіз візерунків Чернігівської губернії, що стало основою для вивчення орнаменту різних куточків країни.

Плідно працювали М. Лисенко та О. Русов на ниві дослідження українського фольклору. Важливо згадати праці М. Лисенка, що стали фундаментом для дослідження української народнопісенної творчості: «Характеристика музичних особливостей українських дум й пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» (1873), «Дума про Хмельницького та Барабаша» (1888), «Про торбан і музику пісень Відорта» (1892), «Народні музичні інструменти на Україні» (1894). Варто відзначити і ґрунтовні праці О. Русова, в яких окрім статистичних досліджень розкриваються питання з фольклористики: «Праця статистичного відділу при Чернігівській губернській земській управі» (1877), «Матеріали про оцінювання земельних угідь, зібраних експедиційним способом статистичним відділенням при Чернігівській губернській земській управі» (1878).

Завдяки плідній співпраці М. Лисенка та О. Русова збережено й досліджено цінний скарб українського народу – *думи*. Митці тісно спілкувалися з кобзарем Вересаєм та здійснили запис виконуваних ним думи та пісень. О. Русов записував словесні тексти, а М. Лисенко – музику. Це яскраво розкривається у спогадах О. Пчілки: «М. Лисенко просиджував цілі дні або й вечори, поки списав усі пісні, що співав йому той кобзар, – від поважних «дум», сих перлів української стародавньої музики, до менш значних, жартливих пісень, що теж мають, однак, свою велику цікавість. І всі записи Лисенко подав у окремій праці, разом з своїми науковими поясненнями, в Трудах київського відділу тодішнього російського «Географического общества», що засновано було в Києві» [10, 132].

Ґрунтовні висновки діячів з дослідження українських дум висвітлюються в таких

наукових працях як «Остап Вересай – один з останніх кобзарів малоруських» (О. Русов) та «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» (М. Лисенко).

Отже, наукова співпраця митців сприяла тому, що вперше було досліджено такий цінний народний скарб як українська дума. Безперечно це дало поштовх для подальшого вивчення цього жанру, що яскраво розкрилося в науково-творчій діяльності Ф. Колесси.

Поруч з фольклористичною діяльністю митців важливим напрямом стала *філологічна й видавнича справа*. Розуміючи вагому роль української мови у формуванні національної свідомості народу, вони зробили великий внесок щодо її розвитку. Це яскраво розкрилося у таких напрямах, як створення словника та формування української граматики.

Епістолярна спадщина М. Лисенка надає нам уявлення про плідну співпрацю митців: «Герцеговинський Словник робиться. Працюють дуже... До останнього часу добре працювали (навіть ціле літо) чоловіка п'ять-шість. Доси зроблено букв 5 зовсім, у другій редакції, а у першій редакції теж букв 4-5 є. Я з інчими сходимось для першої редакції на вибірку слів. І цей словарь хиба через рік вистигне, не раніш, а може трохи й пізніш. Страшенно багато праці, і, таки треба сказати, – дуже широкі заміри за для карманного словаря, щоб кожне слово з приміром було. Саша вирехтував уже граматику і дослав сюди» [6, 114–115]. У своїх спогадах С. Русова відзначає небезпечність цієї справи через постійні переслідування з боку уряду і підкреслює вагому роль цих зібрань в українському національному відродженні [12, 160–161].

Фундаментальна співпраця М. Лисенка і О. Русова простежується і у виданні різноманітної літератури, зокрема творів Т. Шевченка. У листі від 28 січня 1893 року до Б. Познанського композитор пише: «Які були роботи: дуже серйозна робота коло наукового зібрання і видання Шевченкових творів, освітлених науковою критикою, далі робота коло впорядкування й видання українського словаря (великого)» [6, с. 214]. Варто відзначити велику роль О. Русова, який в селі Кирилівка Київської губернії відшукав спадкоємців письменника – братів Осипа та Микиту Шевченків і привіз їх до Києва. Відомо, що за п'ять тисяч карбованців громадівці придбали у них дозвіл на видання «Кобзаря» [4, 103]. Завдяки зусиллям митців у двох томах було видано твори Т. Шевченка (Прага, 1876 рік).

Яскравою сторінкою розкривається співпраця М. Лисенка і О. Русова у *театральній справі*, що посідала важливе місце у процесі націокультурного відродження. Саме театр впливав на формування національної свідомості широкого кола людей. Це гарно розуміли громадівці і докладали багато зусиль щодо розвитку театральної справи. Завдяки плідній їх співпраці було створено сатиричну оперу «Андріашиада», де в карикатурному вигляді відтворився тогочасний суспільний лад. Відомо, що М. Лисенко працював над музичним матеріалом, а примірник лібрето написав О. Русов. У своїх мемуарах С. Русова пише: «<...> виходило дуже комічно, коли, зібравшись невеличким гуртком, Старицький, Русов, Лисенко, Драгоманов конспіративно співали всі ролі» [12, 159].

Ще одна опера «Ніч перед Різдвом» – приклад невтомної співпраці митців. Зі спогадів М. Старицького дізнаємося, що М. Лисенко займався контролем музичних партій, а О. Русов грав роль Вакули [8, 33–34]. Промовистими щодо цього є слова С. Русової: «Русов був для Миколи Віталійовича одним з найулюбленіших виконавців, а для Русова не було більш улюбленого композитора, як Лисенко. Для влаштування концерту Лисенкові Русов не жалів ні часу, ні труда, де б він його не упорядковував» [13, 168].

Можна відзначити, що міжособистісна комунікація М. Лисенка та О. Русова характеризується не тільки професійно-діловим, а й щирим приятельським характером. Вони були близькими друзями і високо цінували один одного. Про це згадує у своїх спогадах С. Русова: «Ніжна, сердечна приязнь єднала О.О. Русова з Лисенком; Русову він завжди грав і наспівував свої пісні» [13, 168].

З мемуарної літератури надходить цікава інформація щодо ролі М. Лисенка у створенні пожружжя Русових. Про це пише у своїх спогадах жінка Софія Русова і відзначає, що у спільній праці на етнографічній ниві започаткувалися їхня симпатія з чоловіком Олександром [12, 161–162]. Відомо, що М. Лисенко був запрошений на весілля Русових і зробив щирий музичний подарунок – Першу фортепіанну рапсодію. Софія пригадує: «30 серпня 1874 р. в церкві св. Симеона ми повинчались <...> Лисенко заграв мені свій чудовий твір – рапсодію на пісню «Золоті ключі», яку й присвятив мені. Це був єдиний, але чудовий весільний дарунок» [12, 165].

О. Русов відповідав взаємністю і усіяко допомагав М. Лисенку, зокрема доклав багато зусиль у підготовці святкування ювілею

композитора (1903 рік). Цей факт розкриває науковець Д. Дорошенко і відзначає, що О. Русов «виніс на своїх плечах цілий тягар технічної сторони справи. За це він трохи не переплатив життям, застудившись і схопивши запалення легенів» [2, 96]. Свідченням глибокої пошани й високої оцінки діяльності М. Лисенка є статті О. Русова серед яких варто відзначити ґрунтовну працю під назвою «М. Лисенко – науковий дослідник законів української музики» [11].

Наукова новизна. Здійснено новий погляд на особу М. Лисенка крізь призму міжособистісної комунікації з О. Русовим; виявлено спільну ідеологічну платформу та особливості співпраці митців; розкрито їх різнобічну культурницьку діяльність; визначено взаємовпливи та роль у розвитку й збереженні української культури.

Висновки. Досліджуючи міжособистісну комунікацію М. Лисенка та О. Русова розкривається різнобічна культурницька та просвітницька діяльність митців, висвітлюються яскраві сторінки української історії, визначаються головні засади процесу національно-культурного відродження України другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

М. Лисенко та О. Русов як активні громадські діячі відіграли значну роль не тільки у популяризації та розвитку, а й у збереженні української культури. Це реалізувалося в таких напрямках їх подвижницької діяльності як фольклористичному, філологічному, видавничому та театральному. Спільною ідеологічною платформою митців стала народницька концепція, яка, власне, і визначила вектори їх співпраці в націокультурному процесі.

Література

1. Антонович Д. Праця Олександра Русова для українського театру та музики. *Студії з поля суспільних наук і статистики* / ред. Євгена Храпливого. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1938. Т. 5. С. 31–50.
2. Дорошенко Д. Мої спогади про Олександра Олександровича Русова. *Студії з поля суспільних наук і статистики* / ред. Євгена Храпливого. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1938. Т. 5. С. 86–106.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львов, 1999. 573 с.
4. Катренко А. М. Національно-культурна та політична діяльність Київської Громади (60-90-ті роки ХІХ ст.). К., 2003. 180 с.
5. Корній Л. Історія української музики. Частина третя. ХІХ ст. Київ – Нью-Йорк : Видавництво М.П. Коць, 2001. 480 с.
6. Лисенко М. Листи /упоряд. Р. М. Скорульська. Київ : Муз. Україна, 2004. 680 с.
7. Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм. Київ : Мистецтво, 1955. 88 с.
8. Микола Лисенко у спогадах сучасників : у 2 т. /упоряд., передм. та комент. Р. Пилипчука. Київ : Муз. Україна, 2003. Т. 1. 344 с.

9. Побірченко Н. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог. Короткий життєпис. Київ : Педагогічна думка, 1998. 72 с.

10. Пчілка Олена. Микола Лисенко: життя і праця (спогади і думки). *Микола Лисенко у спогадах сучасників* : у 2 т. /упоряд., передм. та комент. Р. Пилипчука. Київ : Муз. Україна, 2003. Т. 1. С. 64–140.

11. Русов О. Лисенко – науковий дослідник законів української музики. *Микола Лисенко у спогадах сучасників*: у 2 т. /упоряд., передм. та комент. Р. Пилипчука. Київ : Муз. Україна, 2003. Т. 1. С. 179–184.

12. Русова С. Мої спомини (рр. 1861–1879). *Микола Лисенко у спогадах сучасників* : у 2-х т. /упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука. Київ : Муз. Україна, 2003. Т. 1. С. 153–165.

13. Русова С. Спомини (М. В. Лисенко). *Микола Лисенко у спогадах сучасників* : у 2-х т. /упорядкув., передм. та комент. Р. Пилипчука. Київ : Муз. Україна, 2003. Т. 1. С. 166–169.

14. Садовський В. Олександр Русов як дослідник господарського життя України. *Студії з поля суспільних наук і статистики* / ред. Євгена Храпливого. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1938. Т. 5. С. 7–16.

References

1. Antonovych, D. (1938). The Work of Oleksandr Rusov for Ukrainian Theatre and Music. *Studies in the Field of Social Sciences and Statics*, 5, 31–50 [in Ukrainian].
2. Doroshenko, D. (1938). My Memories of Oleksandr Oleksandrovych Rusov. *Studies in the Field of Social Sciences and Statics*, 5, 86–106 [in Ukrainian].
3. Doroshenko, D. (1999). Outline of Ukrainian History. Lviv [in Ukrainian].
4. Katrenko, A. M. (2003). National-Cultural and Political Activities of the Kyiv Community (1860s–1890s). Kyiv [in Ukrainian].
5. Kornii, L. (2001). History of Ukrainian Music. Part Three. 19th Century. Kyiv – New York [in Ukrainian].
6. Lysenko, M. (2004). Letters / edited by R. M. Skorul's'ka. Kyiv: Muzy'chna Ukrayina [in Ukrainian].
7. Lysenko, M. (1955). Characteristics of Musical Features of Ukrainian Dumas and Songs Performed by Kobzar Veresai. Kyiv [in Ukrainian].
8. Pylypchuk, R. (2003). Mykola Lysenko in the Memories of Contemporaries: in 2 volumes. Kyiv [in Ukrainian].
9. Pobirchenko, N. (1998). Oleksandr Oleksandrovych Rusov – Ukrainian Public Figure, Scholar, Educator. Brief Biography. Kyiv [in Ukrainian].
10. Pchilka, O. (2003). Mykola Lysenko: Life and Work (Memories and Thoughts). Mykola Lysenko in the Memories of Contemporaries: in 2 volumes, 1, 64–140 [in Ukrainian].
11. Rusov, O. (2003). Lysenko – Scientific Researcher of the Laws of Ukrainian Music. Mykola Lysenko in the Memories of Contemporaries: in 2 volumes, 1, 179–184 [in Ukrainian].
12. Rusova, S. (2003). My Memories (Years 1861–1879). Mykola Lysenko in the Memories of Contemporaries: in 2 volumes, 1, 153–165 [in Ukrainian].
13. Rusova, S. (2003). Memories (M. V. Lysenko). Mykola Lysenko in the Memories of Contemporaries: in 2 volumes, 1, 166–169 [in Ukrainian].
14. Sadovskiy, V. (1938). Oleksandr Rusov as a Researcher of Economic Life of Ukraine. *Studies in the field of Social Sciences and Statics*, 5, 7–16 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 02.04.2024
Отримано після доопрацювання 03.05.2024
Прийнято до друку 10.05.2024*